

Українське суспільство і проблеми консенсусної демократії

Анатолій Стьопін,
доктор історичних наук,
професор кафедри філософії і гуманітарних наук
Одеської державної музичної академії
ім. А. Нежданової

У статті на основі історико-політологічного підходу розглядаються питання становлення і розвитку демократії в Україні. Особливо наголошується на важливій ролі в цьому процесі демократичних традицій українського народу. З урахуванням реалій сучасного політичного життя значна увага приділяється формам і методам консенсусної демократії, які можуть сприяти підвищенню ефективності політичного менеджменту, консолідації українського суспільства і стабілізації його соціально-політичного та економічного розвитку.

Востанні десятиліття у світі спостерігається поширення і універсалізація принципів демократії, яка нині реально претендує бути єдиною прийнятною формою державно-політичного устрою для цивілізованих країн. Її переваги полягають не лише в тому, що, завдяки їй, забезпечується народовладдя, права і свободи громадян, їх людська гідність. Не менш важливо, що при цьому відбувається ефективний розвиток суспільства, його культури, підвищення добробуту населення, формування різнопланових громадських структур і дієвого механізму соціальної самоорганізації.

Останній елемент дуже важливий, оскільки може вирішально визначати історичну долю будь-якого народу. Це переконливо засвідчує приклад розвинених країн, досягнення яких пояснюються відданістю принципам демократії та здатністю народів до самовдосконалення. Тим часом, тоталітарні та авторитарні режими, обмежуючи демократію і особисту свободу громадян, ламають цей природний механізм самоорганізації суспільства, гальмують його розвиток. Підтвердженням цієї закономірності може бути наше тоталітарне минуле.

Українська політична наука проявляє значний інтерес до вивчення різноаспектних проблем демократії, що засвідчується, насамперед, монографічними дослідження останнього часу [1]. Разом з тим, в науковій

літературі ще не одержали достатнього висвітлення питання непростих процесів сучасного транзиту демократії та її новітнього, консенсусного варіанту. У нас політичний консенсус найчастіше розглядається в дещо обмеженому, звуженому плані – як форма розв'язання вже існуючого політичного конфлікту. Натомість західна політична культура передбачає значно ширше його застосування для узгодження різних інтересів і точок зору на всіх етапах прийняття вагомих соціально-політичних рішень. Немає сумніву, що такий підхід набуває часом особливої актуальності і в нашій країні через нагальну потребу досягнення порозуміння між різними політичними силами.

Певні елементи консенсусного мислення, прагнення до злагоди і соціально-політичної єдності можна було спостерігати ще в стародавні часи, особливо в умовах античної демократії. Та доба Середньовіччя внесла у цей процес свої жорсткі корективи. Втім, незважаючи на чималі труднощі і певні зигзаги, в історії проявилась важлива об'єктивна тенденція: людство розвивається шляхом поступового, але неухильного перетворення жорстких, деспотичних, авторитарних режимів у все більш відкриті демократичні суспільства. Особливо прискорився цей процес в останні десятиліття. Нова, „третя хвиля” демократизації розпочалася у світі, на думку С. Хантінгтона, наприкінці ХХ століття. Її важливою складовою став крах комуністичних режимів в СРСР і Східній Європі, що звело нанівець можливості марксизму-ленінізму як альтернативи розвитку демократії. Понад два десятки держав відкинули старі догми і зробили рішучий крок до загальнолюдських демократичних цінностей. Відбувся глибинний, справді „тектонічний зсув” на політичній карті світу. Нині, за останніми даними, шляхом демократії розвивається 70 % країн світу [2].

Втім на пострадянському просторі процес транзиту демократії відбувається не без ускладнень. Тільки Литва, Латвія та Естонія, які були тісно пов'язані з європейською політичною культурою і менше постраждали від тоталітаризму, рішуче стали на демократичний шлях розвитку. В Україні і Грузії такі прагнення здійснюються з чималими труднощами. Решта пострадянських держав взагалі опинилася в полоні старих радянських ідеологем і звичок і обмежилася встановленням гібридних політичних систем, які еkleктично поєднують демократичні та авторитарні елементи при домінуванні останніх. Це, насамперед, політичний режим „керованої демократії” в Росії, авторитарні чи навіть неототалітарні режими в колишніх центральноазійських республіках (сучасні султанати), де влада інколи бере під свій повний контроль все політичне та економічне життя в суспільстві, проводить за допомогою адмінресурсу вибори „потрібного” кандидата, не допускає діяльності політичної опозиції, обмежує права і свободи громадян тощо.

Для сучасної України демократичний вибір можна вважати єдино можливим і цілком природним напрямом розвитку. Давно вже стало звичним месиджем положення про те, що українці – це європейський

народ, який проживає в центрі Європи і має з нею єдине культурно-цивілізаційне та генетично-психологічне коріння. Українці завжди тяжіли до загальнолюдських демократичних цінностей, відрізнялися глибокими демократичними традиціями і природженою толерантністю, тривалий час вели боротьбу за національне визволення, яка, за своїм змістом, була суто демократичними рухом.

Не випадково М. Грушевський наголошував, що українцям притаманний „одвічний демократизм”. Про це свідчать політичні системи давніх українських держав, які будувалися на основі певної діархії: з одного боку, ключова роль в них належала, звичайно, князю; з іншого – його діяльність обмежувалася громадою та функціонуванням її основного органу – вічем. Важливою політичною противагою можливим авторитарним прагненням правителя був дуалізм світської і духовної влади.

Прийняття у X столітті християнства і засвоєння античної спадщини в політичному і культурологічному плані сприяло долученню Київської держави до спільноти європейських народів. Важливо зазначити, що успадкування здобутків античної культури було творчим, з урахуванням власних орієнтирів і цінностей. Так, русини (стародавні українці) Подніпровської Русі відкинули цезаропапізм Візантійської імперії і зберегли власну політичну систему, яка спиралася на демократичні принципи і була близькою до стандартів західноєвропейського світу. (Візантійський цезаропапізм та деякі інші елементи імперської влади повною мірою засвоїло Московське царство та його наступниця – Російська імперія).

Навіть у несприятливих умовах бездержавності (у складі Литви і Польщі) український народ мав змогу розвивати і збагачувати демократичні традиції. Не слід забувати, що Річ Посполита все ж була європейською аристократичною республікою, від якої українці запозичили форми обрання влади, досвід парламентаризму, місцевого самоврядування, в тому числі й Магдебурзьке право, практику постановки освіти, деякі культурні здобутки тощо. Суто демократичним рухом за права і свободи людини слід вважати і боротьбу українців за національне визволення, якою, починаючи з часів козацтва, пронизана вся їх історія.

В Гетьманщині затвердився, по суті, республіканський демократичний лад, що забезпечувало рівноправність громадян-козаків, діяльність козачої ради, практику обрання представників влади від гетьмана до генеральної старшини і отаманів, козачий „присуд” тощо. Тут доречно пригадати й Конституцію П. Орлика (1710 рік) – „Пакти і Конституцію прав і вольностей Запорозького війська”, яка передбачала демократичні основи розвитку українського суспільства, визнання за народом його природного права на свободу, самовизначення і соціальний захист. На переконання правознавців, цей документ на довгі роки став зразком для вироблення відповідних законів багатьох інших країн.

Ще один суттєвий поштовх до демократизму відбувся в період

Української національно-демократичної революції 1917 - 1920 років, яка стала новою спробою відновити українську державність в її традиційно демократичних формах. Важливо підкреслити, що революція мала суто демократичний характер і за своїм змістом, і за формою здійснення. Вона об'єднала, особливо на початковому етапі, практично всі українські політичні партії і одержала підтримку широких мас, проголосила створення Української Народної Республіки на основі традиційних для українського народу демократичних принципів – виборності органів влади, свободи слова, друку, віросповідання, зборів, недоторканності особи тощо. Незважаючи на складний воєнний час, була скасована навіть смертна кара. Центральна Рада розробила й ухвалила українську Конституцію – „Статут про державний устрій, права і свободи УНР”, яка в основу державного управління поклала суто демократичні принципи. Правда, їй не судилося бути втіленою в життя, оскільки вчорашня метрополія нав'язала молодій державі відкриту збройну боротьбу. Прихід до влади більшовиків і втрата державної незалежності на сім десятиліть прирекли українців на страхіття сталінських репресій, насильницьких соціальних експериментів і тоталітаризму, які нічого спільного з демократичними принципами не мали.

Українська революція 1991 року за своїми цілями, формами і методами теж була суто демократичною, національно-визвольною і анти тоталітарною. Її перемога об'єктивно створила нові реальні передумови для відновлення, розвитку і примноження демократичних традицій. Проте національно-патріотичні сили, які очолили рух за незалежність, через цілу низку причин виявилися ще дуже слабкими, і тому поступово були відтиснуті від влади представниками вчорашньої партноменклатури. В таких умовах спроба докорінної перебудови усіх сфер життя призвела до глибокої економічної кризи, гіперінфляції, небувалого поширення корупції тощо. Багато авторів слушно наголошують, що корупція стала справжнім „тріумфом антидемократизму”, серйозною загрозою процесові формування відкритого українського суспільства. Авторитарно-олігархічний характер влади став основною причиною уповільнення процесу демократичної самоорганізації суспільства, гальмування реформ, дискредитації виборчої системи, широкого використання адмінресурсу і „брудних” політтехнологій.

В таких умовах принципи демократичного устрою суспільства, проголошені Конституцією 1996 року, в повному обсязі не спрацьовували. Спостерігалось поширення старих адміністративно-командних методів управління і концентрація повноти влади в руках Президента й олігархічних кланів. В країні сформувався авторитарний (чи напівавторитарний) політичний режим – конгломерат елементів президентського правління, парламентської республіки, системи радянської влади на місцях та сильних елементів „тіньового”, нелегітимного управління.

Водночас у політичному житті суспільства ще зберігалися певні

елементи відкритості, нагромаджувався потенціал соціального протесту, що, зрештою, призвело до формування досить сильної політичної опозиції, яка здобула широку підтримку населення. Спроба старої еліти утриматися при владі за допомогою політтехнологічних маніпуляцій і фальсифікації президентських виборів не дала бажаного для неї результату. Більше того – вона призвела до величезного пасіонарного вибуху в суспільстві – „помаранчевої революції” 2004 року.

Втім швидких докорінних змін у політичному житті країни не відбулося. Найголовнішим завоюванням стало те, що до влади прийшла нова українська еліта, було зроблено суттєвий крок до утвердження широкої демократії, прискорення формування громадянської свідомості.

Останнім часом результати „помаранчевої революції” мало тішать суспільство. До того ж, прийняті під тиском певних політичних сил зміни до Конституції і спроби перейти до парламентсько-президентської республіки порушили збалансованість між повноваженнями гілок влади, що й викликало нову політичну кризу та дострокові вибори Верховної Ради. Втім і це не дуже додало стабільності; в суспільстві продовжується політичне протистояння.

В таких умовах значно зростає актуальність осмислення соціально-політичного становища в країні з позицій сучасного європейського досвіду.

Науковці виокремлюють понад півдюжини різних видів і типів демократії – колективістська, мажоритарна, співгромадська, елітарна, учасницька, плюралістична, консенсусна тощо [3, с. 39]. Втім ці типи є витвором, скоріше, науково-академічного дискурсу; жоден з них у реальному політичному житті не може претендувати на винятковість та універсальність. Та, як уже наголошувалося, в розвинутих європейських країнах важливою тенденцією стає перехід від звичної плюралістичної демократії до все більшого впровадження її консенсусних форм.

Сучасні політичні реалії свідчать, що традиційна модель демократії вже не задовольняє людство. Диктатура більшості – то вчорашній день, плюралізм тільки частково вирішує проблеми суспільства. В наукових публікаціях все частіше йдеться про необхідність консенсусної демократії як особливого типу політичної культури, котра змушує політичних діячів домовлятися, шукати ефективних компромісів, шляхів конструктивної співпраці з усіма політичними силами, створення „вирішальної меншості” і забезпечення її активної участі в управлінні суспільством.

До речі, світова спільнота вже має певний досвід функціонування такої форми правління. Її елементи використовуються в англосаксонських і деяких північноєвропейських державах з відносно однорідною громадою і давніми традиціями ненасильницького розв’язання суперечностей, а також в країнах, де населення, як і у нас, неоднорідне за переконаннями та має певний досвід боротьби з волонтаризмом влади. Приклади такого типу державного управління можна спостерігати в Швейцарії, Австрії,

Бельгії, Нідерландах та деяких інших європейських країнах. (До речі, і Євросоюз, і Північноатлантичний альянс теж діють переважно за принципом консенсусу). Інститути влади в названих країнах служать не механічному втіленню волі більшості, а реальному залученню всіх суспільних груп і політичних сил до державного управління та налагодження між ними конструктивного діалогу. Консensusний характер демократії забезпечується завдяки коаліційності органів влади, пропорційному представництву в них груп і меншин суспільства, високому рівню політичної культури, організованості населення та структурованості його групових інтересів.

Консensusна демократія формується поступово, спираючись на історію народу, його політичну культуру і традиції. Наприклад, в Австрії уміння домовлятися бере свій початок ще від традицій дуалістичної влади колишньої Австро-Угорської імперії. В подальшому не менш важливе і повчальне значення для демократичної самоорганізації суспільства мав негативний досвід 1930-х років. Тоді глибокий соціальний і політичний розкол країни завершився кровопролитною громадянською війною, великою депресією, що призвело до аншлюсу Австрії Німеччиною 1938 року. Після Другої світової війни країна була поділена на чотири окупаційні зони, і лише 1955 року їй вдалося відновити суверенітет. Цей історичний урок не став марним. Відтоді пошук і досягнення компромісу та політичної гармонії стали наріжним каменем політичного життя австрійської еліти. Все це, зрештою, позитивно позначилося на основних показниках розвитку країни: річна інфляція – 1,4 %, дефіцит бюджету – менше 1 %, найнижчі в Європі показники безробіття тощо [4].

Якщо консensusна демократія відкриває перспективи для соціально-політичної стабільності та ефективного розвитку будь-якої держави, то для нашої країни її роль набуває набагато більшого значення. Адже в сучасному українському суспільстві існують неоднорідні спільноти, які у політичній науці одержали назву „гетерогенних”, „полісегментних”, „соціокультурно амбівалентних”. В таких умовах для досягнення порозуміння між різними соціальними групами і політичними силами постає особлива необхідність застосовувати сучасні ефективні консensusні механізми. Їх активного використання вимагає і потреба розв’язати цілу низку інших конкретних проблем нашого політичного життя: налагодження співпраці з сильною опозицією, яка репрезентує майже половину українського електорату; забезпечення спільного курсу в процесі євроінтеграції; формування геополітичної стратегії; вироблення розважливого і мудрого ставлення до власної історії; конструктивне вирішення мовного питання тощо.

При цьому важливо прагнути, щоб укладання домовленостей і компромісів завжди підпорядковувалося досягненню головної мети – зміцненню і розвитку української держави, забезпеченню її національних інтересів, справжньому відродженню економічного і культурного життя. Без цього незалежна і соборна Україна просто не відбудеться; вона

може перетворитися на буферну зону з неоколоніальним статусом та відсталою економікою. Тому так актуально звучать сьогодні слова М. Грушевського щодо завдання „всієї демократії української”, яка, на його думку, „повинна взяти за свою справу укріплення ідеї української демократичної державності, її поширення в громадянстві, виховання його в почуттях обов’язку перед нею як найвищого стимулу громадського життя, який повинний об’єднати всю людність, весь нарід її в однім пориві, перемагаючи партійні ріжниці й розбіжності там, де зачинаються основні інтереси держави” [5, с. 48].

Якщо неупереджено поглянути на наше минуле, то здається, що протягом всієї історії українцям бракувало саме консенсусного підходу для успішного вирішення багатьох нагальних проблем свого політичного життя, бракувало уміння домовлятися та об’єднуватися. До того ж, в умовах тоталітаризму нас намагалися виховувати на принципах ортодоксальної марксистської ідеології, котра, як відомо, віддавала перевагу конфронтаційним засобам соціально-історичного розвитку – збройним революціям, класовій боротьбі, насильницькому усуненню політичних суперників, масовим репресіям і голодоморам, різним формам політичного тиску тощо.

Втім такі підходи нині більш чи менш успішно долаються; „одвічний демократизм” українців сприяє засвоєнню найновіших і найефективніших методів європейської демократії. В сучасній Україні політична боротьба (а краще – суперництво), незважаючи на всі труднощі й протистояння, здійснюється у певних процедурних межах, на підставі визнання легальних „правил гри” і пом’якшується пошуком методів консенсусу із засадничих питань суспільного буття. В основному прозоро і демократично відбулися вибори до парламенту, в тому числі й позачергові, без особливих потрясінь сталася зміна влади. Тобто, за великим рахунком, можна погодитися з думкою З. Бжезинського, що український народ має всі „ознаки політичної культури демократії”, якими може „пишатися” [Укр. правда, 16.11.2007].

Все це дає підстави сподіватися, що задля свого самозбереження Україна в середньостроковій перспективі розвиватиметься саме шляхом консенсусної демократії, співпраці різних політичних сил, узгодження їх інтересів, досягнення конструктивних домовленостей, консолідації політичної еліти і всього суспільства. Нинішня політична реальність просто підштовхує нас до такого шляху. Відтак науковці роблять однозначний і цілком слушний висновок, що основною прикметною рисою української системи державного устрою в майбутньому буде високий рівень демократії – істотно вищий, ніж у сусідів. В іншому випадку країна просто розпадеться [6].

Продовж всієї своєї історії український народ був відданий принципам демократії, яка стала органічною частиною його політичної культури, певним соціально-політичним ідеалом. Для нового демократичного

прориву є, загалом, все необхідне: високоосвічене і культурне населення, нагромаджений за 17 років незалежності досвід державотворення, повчальні історичні уроки, давні демократичні традиції, особливості українського менталітету, певна толерантність населення і вже більш досвідчена політична еліта.

Втім це питання настільки складне, що його успішне вирішення неможливе без активної участі всіх політичних сил та відповідальної і конструктивної позиції кожного громадянина України.

Література:

1. **Бортніков В. І.** Політична участь і демократія: українські реалії: монографія / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. — Луцьк : Вежа, 2007. — 524 с.; **Скрипнюк О. В.** Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). — К.: Логос, 2006. — 368 с. та ін.
2. **Сигл Джозеф.** Демократия и процветание // www.dialogs.org.ua (22 марта 2007 г.)
3. **Бортніков В.** Особливості участі громадян в концептуальних моделях демократії // Політичний менеджмент. — 2007. — № 3. — С. 38 — 50.
4. **Приходько О.** Австрійські парадокси глобалізації // Дзеркало тижня. — 2007. — 8 грудня.
5. **Грушевський М.** На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К.: Наук. думка, 1991. — 120 с.
6. **Стус В.** Маніфест прямої демократії // День. — 2008. — 9 лютого.